

## **Η δεσμευτικότητα του διεθνούς δικαίου: κρίση, κοσμοπολιτισμός και αναγνώριση**

**Ανδρέας Τάκης**

*Αν. Καθηγητής Φιλοσοφίας και Μεθοδολογίας του Δικαίου  
Νομική Σχολή Α.Π.Θ.*

### **1. Η κρίση εμπιστοσύνης στο διεθνές δίκαιο**

Το διεθνές δίκαιο δοκιμάζεται σήμερα από βαθιά κρίση εμπιστοσύνης. Στον πυρήνα της βρίσκεται η ικανότητά του να δεσμεύει όλους εξίσου. Κυριαρχεί η υποψία ότι το διεθνές δίκαιο ισχύει για τους αδύναμους, ενώ οι ισχυροί το επικαλούνται ή το παρακάμπτουν ανάλογα με τις ανάγκες τους. Ερωτώμενος πρόσφατα για τα όρια της εξουσίας του στη διεθνή σκηνή, ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών απάντησε ότι τον συγκρατούν μόνο η προσωπική του ηθική και η κρίση του και απέρριψε ρητά τη δεσμευτική σημασία του διεθνούς δικαίου.<sup>1</sup> Την ίδια στιγμή, οι συγκρούσεις στον Περσικό Κόλπο και η παρεμπόδιση της ναυσιπλοΐας στα Στενά του Ορμούζ έφεραν ενώπιον του Συμβουλίου Ασφαλείας αντιτιθέμενες αξιώσεις κυριαρχίας, αυτοάμυνας και προστασίας των θαλάσσιων οδών.<sup>2</sup> Κάθε επίκληση αυτοάμυνας χωρίς πειστική απόδειξη επίθεσης, κάθε στρατιωτικός αποκλεισμός που εμφανίζεται ως προστασία της ναυσιπλοΐας και κάθε αμφισβήτηση διεθνούς δικαστηρίου μόλις αυτό ενοχλήσει τους ισχυρούς επαναφέρουν το ίδιο ερώτημα: αποτελεί το διεθνές δίκαιο δίκαιο ή τη μάσκα της ισχύος;

Η ίδια η διατύπωση της σύγκρουσης αποκαλύπτει ήδη ένα μέρος της απάντησης. Οι Ηνωμένες Πολιτείες επικαλούνται την ελευθερία της ναυσιπλοΐας, την ασφάλεια των εμπορικών πλοίων και τη σταθερότητα της παγκόσμιας οικονομίας. Το Ιράν απαντά με τη γλώσσα της κυριαρχίας, της άμυνας και της αντίδρασης στη στρατιωτική πίεση. Οι επικριτές των Ηνωμένων Πολιτειών και του Ισραήλ αναφέρονται στον Καταστατικό Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, στα όρια της αυτοάμυνας και στην αναλογικότητα. Οι υποστηρικτές τους επικαλούνται την αποτροπή και την προστασία κρίσιμων θαλάσσιων οδών. Η σύγκρουση παραμένει στρατιωτική, πολιτική και οικονομική και συνάμα διεξάγεται ως διαφωνία για το τι επιτρέπει το δίκαιο.

Ακόμη και όταν αποτυγχάνει ως μηχανισμός επιβολής, το διεθνές δίκαιο επιμένει ως κοινή γλώσσα δικαιολόγησης και καταλογισμού. Η ισχύς υποχρεώνεται να μιλήσει με όρους αυτοάμυνας, επίθεσης, αναλογικότητας, κυριαρχίας, ευθύνης και προστασίας των αμάχων. Η επίκληση αυτών των κατηγοριών εισάγει την στάση των αντίπαλων κρατών σε κοινό κανονιστικό ορίζοντα και την εκθέτει στην αξιολόγηση με βάση τα κριτήρια εφαρμογής τους. Εκείνος που δικαιολογείται αναγνωρίζει ένα ακροατήριο που μπορεί να αξιώνει αιτιολόγηση αλλά και ένα δημόσιο μέτρο με βάση το οποίο θα κριθεί. Η νομική έννοια που επιστρατεύει περνά σε κοινή

---

<sup>1</sup> Donald Trump, συνέντευξη στους Zolan Kanno-Youngs, Tyler Pager, Katie Rogers και David E. Sanger, *New York Times*, 7 Ιανουαρίου 2026.

<sup>2</sup> Βλ. λ.χ. United Nations, “UN / Strait of Hormuz Resolution,” *UNifeed*, 7 Απριλίου 2026 και David Brunnstrom και John Irish, “Rubio Calls Hormuz Resolution Test for UN, Urges against Vetoes,” *Reuters*, 5 Μαΐου 2026.

χρήση και μπορεί να στραφεί εναντίον του. Ακόμη και η καταχρηστική επίκληση του δικαίου τροφοδοτεί έτσι μια πρακτική λογοδοσίας που υπερβαίνει τη συγκεκριμένη σύγκρουση.<sup>3</sup>

Η ανάγκη δικαιολόγησης αποτελεί ήδη ένδειξη νομικής δεσμευτικότητας. Απομένει όμως να εξηγηθεί η πηγή των κριτηρίων αυτών και η πρακτική δύναμή τους. Η αναζήτηση μιας εγγύησης ικανής να εξασφαλίζει σε κάθε περίπτωση την τήρησή τους οδηγεί συνήθως στην ιδέα ενός φορέα ακαταμάχητης φυσικής επιβολής. Η απουσία παγκόσμιου κυριάρχου εμφανίζεται τότε ως το μέγα έλλειμμα του διεθνούς δικαίου. Ο σκεπτικισμός ριζώνει ακριβώς σε μια αντίληψη που ανάγει τη νομική δεσμευτικότητα στον καταναγκασμό.

## 2. Από τον καταναγκασμό στην κοινή πρακτική

Ο πρώιμος νομικός θετικισμός έδωσε στον σκεπτικισμό αυτό την κλασική του μορφή. Παρότι του οφείλουμε τη καθιέρωση του όρου *international law*, ο Jeremy Bentham εδραίωσε μια αντίληψη του δικαίου θεμελιωμένη στη λογική του ωφελιμισμού και της υποταγής σε κάποιον κυρίαρχο. Ο μαθητής του John Austin όρισε το δίκαιο ως γενική προσταγή συγκεκριμένου κυριάρχου που απολαμβάνει συνήθως υπακοής και συνοδεύεται από κύρωση. Η διεθνής κοινωνία στερείται τέτοιου κυριάρχου και το διεθνές δίκαιο κατατάχθηκε έτσι στη «θετική ηθική» (*positive morality*), δηλαδή σε κανόνες ευπρέπειας, συνήθειας, αμοιβαιότητας και πολιτικής σύνεσης.<sup>4</sup> Η ίδια αντίληψη επιβιώνει στον πολιτικό ρεαλισμό, ο οποίος αντιμετωπίζει τη διεθνή σκηνή ως πεδίο ισχύος, συμφέροντος και στρατηγικού υπολογισμού.<sup>5</sup>

Η άνιση ισχύς, τα βέτο στο Συμβούλιο Ασφαλείας και η περιορισμένη δυνατότητα διεθνούς εκτέλεσης προσδίδουν στη θέση αυτή ισχυρή πειστικότητα. Η παραβίαση, εντούτοις, προϋποθέτει τον κανόνα που παραβιάζεται. Η ύπαρξη εγκλημάτων δεν κλονίζει τη νομική δεσμευτικότητα του ποινικού δικαίου. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι πόλεμοι και οι μαζικές προσβολές δικαιωμάτων μαρτυρούν τη δραματική αδυναμία εφαρμογής διεθνών κανόνων, ενώ αφήνουν ανοικτό το διαφορετικό ερώτημα της δεσμευτικότητάς τους.

Ωστόσο, η εικόνα μας στρεβλώνεται επειδή την καταλαμβάνουν οι θεαματικές κρίσεις. Στην πραγματικότητα, το μεγαλύτερο μέρος του διεθνούς δικαίου λειτουργεί τεχνικά και αθόρυβα στο εμπόριο, στη θάλασσα, στην αεροπλοΐα, στην ενέργεια, στις επικοινωνίες και στη διοικητική συνεργασία. Ένα πυκνό πλέγμα δημόσιων και ιδιωτικών, εθνικών και διεθνών κανόνων, οργάνων, τεχνικών προτύπων, συμβατικών μορφών και καθεστώτων ιδιοκτησίας πλαισιώνει την παγκόσμια κοινωνική ζωή. Καθορίζει ποιος λογίζεται ως κυρίαρχος, ιδιοκτήτης, επενδυτής, πιστωτής, οφειλέτης ή φορέας δικαιώματος και μετατρέπει σχέσεις οικονομικής ισχύος σε καθημερινά εφαρμόσιμες νομικές δεσμεύσεις. Πρόκειται για τη «νομική υποδομή του παγκόσμιου

<sup>3</sup> Βλ., έτσι, Koskeniemi M., *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*, αναθ. έκδ. με νέο επίλογο, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, σ. 17–67, 565–617.

<sup>4</sup> Bentham J., *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, επιμ. Burns J. H./Hart H. L. A., Clarendon Press, Oxford, 1996, σ. 296–299· Austin J., *The Province of Jurisprudence Determined*, επιμ. Rumble W. E., Cambridge University Press, Cambridge, 1995, σ. 18–25, 123–124.

<sup>5</sup> Βλ., λ.χ., Morgenthau H. J., *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*, 5η αναθ. έκδ., Alfred A. Knopf, New York, 1978, σ. 277–312.

καπιταλισμού»<sup>6</sup>, μέσα στην οποία, όπως λέγεται, τα περισσότερα κράτη τηρούν τους περισσότερους κανόνες του διεθνούς δικαίου κατά το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου.<sup>7</sup>

Ο φόβος των κυρώσεων εξηγεί ένα μέρος αυτής της συμμόρφωσης. Μαζί του ενεργούν το συμφέρον, η αμοιβαιότητα, η φήμη, η τεχνογνωσία, οι οργανωμένες διαδικασίες και η επαλληλία διεθνών και εσωτερικών θεσμών. Όλοι αυτοί οι παράγοντες όμως συνδέονται μέσα από την καθημερινή χρήση των κανόνων ως κοινών δημόσιων προτύπων. Οι δραματικές παραβιάσεις συμβαίνουν πάνω σε ένα σταθερό υπόβαθρο πρακτικών που συνέχει την παγκόσμια κοινωνική ζωή. Σε αυτές συμμετέχουν κράτη, διεθνείς οργανισμοί, επιχειρήσεις, συλλογικοί φορείς και φυσικά πρόσωπα. Προς όλους αυτούς απευθύνονται οι διεθνείς αξιώσεις, οι καταγγελίες και οι δικαιολογίες.

Το ερώτημα μετατοπίζεται έτσι από το αν υπάρχει παγκόσμιος αστυνόμος στο αν και πώς μπορούν να υπάρχουν κοινοί κανόνες. Η κύρωση αποτελεί τρόπο διασφάλισης της εφαρμογής τους, όχι αυτό που τους δημιουργεί ως δεσμευτικά πρότυπα. Η κανονιστική τους υπόσταση γεννιέται μέσα σε πρακτικές όπου ορισμένες συμπεριφορές αναγνωρίζονται ως οφειλόμενες, η συμμόρφωση διακρίνεται από την παράβαση και η αιτιολογία θεωρείται επιβεβλημένη. Από αυτή την εμπειρική αφετηρία μπορεί να αναζητηθεί η δεσμευτικότητα του δικαίου χωρίς επίκληση ενός παγκόσμιου φορέα υπέρτατης ισχύος.

### 3. Η οικουμενική κοινότητα ως πρόβλημα του δικαίου

Η ιδέα ότι άνθρωποι και λαοί μετέχουν σε κοινό κανονιστικό ορίζοντα έχει μεγάλη ιστορία. Ο Διογένης από τη Σινώπη δήλωνε πολίτης του κόσμου και οι Στωικοί συνέλαβαν την ανθρωπότητα ως κοινωνία με κοινό λόγο. Οι Ρωμαίοι νομομαθείς διέκριναν το ιδιαίτερο *ius civile* κάθε πολιτείας από το *ius gentium* που ισχύει μεταξύ όλων των ανθρώπων, ενώ η αντίθεση φυσικού δικαίου και δουλείας επέτρεψε την κριτική ενός κοινωνικά εδραιωμένου θεσμού από τη σκοπιά βαθύτερου μέτρου. Η χριστιανική φιλοσοφία μετέφερε την ίδια ιδέα σε θεολογικό ορίζοντα.

Οι σχολές του νεότερου φυσικού δικαίου την ανέπτυξαν ως θεωρία του δικαίου των εθνών: ο Francisco de Vitoria μίλησε για τον *totus orbis* ως κοινότητα ικανή να παράγει κανόνες, ο Francisco Suárez συνέδεσε το *ius gentium* με την κοινή πρακτική των λαών, ο Hugo Grotius με τη λογική της συνύπαρξης και της καλής πίστης και ο Christian Wolff με τη *civitas maxima*, την οικουμενική κοινότητα των εθνών. Ο κοινός πυρήνας αυτής της παράδοσης βρίσκεται στην προτεραιότητα της δυνατότητας δέσμευσης έναντι της θετικής βούλησης των επιμέρους κρατών. Άνθρωποι και λαοί μπορούν να δημιουργούν δίκαιο επειδή μετέχουν ήδη σε κοινή τάξη. Οι αναφορές στη φύση, στον Θεό ή σε μια καθολική ανθρώπινη ουσία εξέθεσαν τη σύλληψη αυτή στην κατηγορία της μεταφυσικής.

Η ιστορική πορεία της ιδέας μιας κανονιστικά συγκροτημένης οικουμενικής κοινότητας κορυφώνεται με τον Kant, οι θέσεις του οποίου αποτελούν συγχρόνως εναλλακτικό πέρασμα στη νεωτερικότητα. Η καντιανή αφετηρία βρίσκεται στην ιδιότητά μας ως υποκειμένων δράσης,

<sup>6</sup> Βλ. έτσι Koskeniemi M., «The Laws That Rule Us: The Legal Infrastructure of Global Capitalism», *New Left Review* 154 (Ιούλιος–Αύγουστος 2025), σ. 15–48, διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.64590/1mb> (22.09.2026).

<sup>7</sup> Η φράση ανήκει στον Henkin L., *How Nations Behave: Law and Foreign Policy*, 2η έκδ., Columbia University Press, New York, 1979, σ. 47–68.

υπεύθυνων για τις πράξεις μας. Η συνύπαρξη ελεύθερων προσώπων συγκροτεί σχέση δικαίου, στην οποία η ελεύθερη επιλογή καθενός συνδυάζεται με την ελευθερία κάθε άλλου σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο.<sup>8</sup> Τα δικαιώματα που προκύπτουν όσο βρίσκεται κανείς σε φυσική κατάσταση παραμένουν προσωρινά, αφού η έκταση και η εφαρμογή τους στερούνται κοινής δεσμευτικής κρίσης. Η έξοδος από αυτή τη συνθήκη και η είσοδος σε κατάσταση δημόσιου δικαίου αποτελεί γι' αυτό το πρωταρχικό νομικό καθήκον.

Το αίτημα αναπτύσσεται σε τρεις αλληλένδετες διαστάσεις: στο εσωτερικό των κρατών, μεταξύ των κρατών και στις σχέσεις πολιτειών και προσώπων ως μελών ενός κοινού κόσμου. Η τρίτη αποτελεί το κοσμοπολιτικό δίκαιο. Η σφαιρικότητα και το πεπερασμένο της γης παρέχουν το από τεκμήριό του. Οι άνθρωποι δεν μπορούν να απομακρύνονται επ' άπειρον ο ένας από τον άλλον· η αναπόφευκτη δυνατότητα συνάντησης, διέλευσης, εμπορίου, φιλοξενίας ή σύγκρουσης αποκτά κανονιστική σημασία.<sup>9</sup> Ο ξένος εμφανίζεται στο κατώφλι της πολιτικής κοινότητας με την αξίωση να μην αντιμετωπιστεί εχθρικά μόνο και μόνο επειδή έφθασε.

Η κοινή κατοίκηση της γης προσδιορίζει επίσης τη σχέση μας με τα πράγματα και τους πόρους της. Τα κράτη δίνουν θετική μορφή στους τίτλους ιδιοκτησίας, ενώ η ίδια η δυνατότητα κτήσης στηρίζεται σε έναν επιτρεπτικό νόμο ή, όπως την αποκαλεί ο ίδιος, μια *lex permissiva*., που αποτελεί ένα αξίωμα του πρακτικού λόγου. Ωστόσο, πριν από κάθε θεσμική κατανομή τίτλων ιδιοκτησίας, τα πρόσωπα νοούνται ως μέλη μιας πρωταρχικής κοινότητας κατοχής της κοινής επιφάνειας της γης. Η *communio possessionis originaria* αποτελεί πρακτική έννοια του λόγου και καθιστά δυνατή μια ολομερή βούληση, ικανή να νομοθετήσει δεσμευτικά το σύστημα του δικού μου και του δικού σου.<sup>10</sup>

Στο σημείο αυτό η καντιανή κατασκευή αφήνει ανοικτή μια δυνατότητα που θα αποδειχθεί αποφασιστική. Τα μέλη της πρωταρχικής κοινότητας, εφόσον μπορούν να βοηθούν ως φορείς κοινής νομοθετικής βούλησης, συνδέονται ήδη πολιτικά. Η δυνατότητα μετάβασης από την κοινή χρήση του κόσμου σε δεσμευτική δημόσια τάξη προϋποθέτει κανόνα που τους επιτρέπει να συγκροτούν κοινό υποκείμενο. Η οικουμενική κοινότητα αναδεικνύεται έτσι σε αναγκαίο ορίζοντα μέσα στον οποίο πρόσωπα και λαοί μπορούν να αποκτούν δικαιώματα, να συγκροτούν θεσμούς και να δεσμεύονται από κοινού. Ωστόσο, ο Kant παρακάμπτει αυτή τη διάσταση επειδή η κοινότητα δεν διαθέτει ακόμη τα γνωρίσματα κράτους. Η ταύτιση του πολιτικού με το κρατικό τον εμποδίζει να αναγνωρίσει πλήρως την πολιτική σημασία του κοσμοπολιτικού ορίζοντα που ο ίδιος θεμελιώνει.

#### 4. Κρατικός θετικισμός και αναγνώριση της «κρατικότητας»

Η φυσικοδικαιική παράδοση βρήκε πολιτική έκφραση στον διεθνισμό των μεγάλων αστικών επαναστάσεων. Η νεωτερική γλώσσα των δικαιωμάτων και της καθολικής ελευθερίας διατηρούσε την ιδέα μιας κοινής κανονιστικής τάξης, ενώ ο Kant παρείχε τα εφόδια για την επαναθεμελίωσή

<sup>8</sup> Kant I., «*The Metaphysics of Morals*», στο Gregor M. A. (επιμ./μτφρ.), *Practical Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 6:230–231 και 6:313–318.

<sup>9</sup> Ο.π., 6:311 και 6:352. Βλ και του ιδίου, «*Toward Perpetual Peace*», στο Gregor, *Practical Philosophy*, Ak. 8:349–360.

<sup>10</sup> Kant, «*The Metaphysics of Morals*», στο Gregor, *Practical Philosophy*, Ak. 6:246–247 και 6:262–267. Βλ σχετικά Byrd B. S. και Hruschka J., «*Kant's Doctrine of Right: A Commentary*», Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

της στο πεδίο του πρακτικού λόγου. Ωστόσο, κατά τον 19ο αιώνα, η πολιτική αντίδραση στη Γαλλική Επανάσταση, ο γερμανικός ρομαντισμός και η ιστορική σχολή μετέφεραν το κέντρο βάρους από την ανθρωπότητα στον οργανικό λαό και από το φυσικό δίκαιο στη θετική έννομη τάξη ως ιστορική μορφή ζωής. Η ιδιομορφία των κοινωνιών απέκτησε κεντρική σημασία και το κράτος αναδείχθηκε σε προνομιακό τόπο γένεσης του δικαίου.<sup>11</sup>

Παράλληλα, η νομική επιστήμη αναζήτησε το αντικείμενό της στα εμπειρικά δεδομένα της νομοθεσίας, της νομολογίας, της κρατικής πρακτικής και των διακρατικών πράξεων. Η δεσμευτικότητα του δικαίου συνδέθηκε με την κυριαρχική βούληση και τη δύναμη επιβολής της. Ο κρατικός θετικισμός των Γερμανών δημοσιολόγων θεμελίωσε το διεθνές δίκαιο στη βούληση των ίδιων των κρατών<sup>12</sup>: το κράτος αυτοδεσμεύεται ή συντονίζει τη βούλησή του με άλλα κράτη, οι συνθήκες δεσμεύουν ως εκφράσεις συναίνεσης και το έθιμο ως σταθερή πρακτική αποδοχής.

Η κατασκευή αυτή έχει το προσόν να αποδίδει το διεθνές δίκαιο σε αναγνωρίσιμες θεσμικές πηγές. Συγχρόνως όμως φαίνεται να εξαρτά τη δεσμευτικότητα του από εκείνους ακριβώς τους φορείς που καλείται να δεσμεύσει. Η συρροή κρατικών βουλήσεων εξηγεί πράγματι την παραγωγή συγκεκριμένου διεθνούς κανόνα. Αυτό όμως προϋποθέτει ότι έχει ήδη προσδιοριστεί ποια οργανωμένη εξουσία λογίζεται ως κράτος και διαθέτει την αντίστοιχη δικαιοπαραγωγική ικανότητα. Το ερώτημα της «κρατικότητας» προηγείται λογικά της συναίνεσης.

Οι νομικοί της πράξης απαντούν με κανόνες του ίδιου του διεθνούς δικαίου. Το άρθρο 1 της Σύμβασης του Montevideo αναφέρει ως κριτήρια «κρατικότητας» τον μόνιμο πληθυσμό, το ορισμένο έδαφος, την κυβέρνηση και την ικανότητα σύναψης σχέσεων με άλλα κράτη. Η περιφερειακή προέλευση της Σύμβασης συνοδεύτηκε από ευρύτερη χρήση των κριτηρίων της στη θεωρία, στην κρατική πρακτική και σε διεθνείς κρίσεις, από τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας έως την αντιπαράθεση για την Παλαιστίνη ενώπιον του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου.<sup>13</sup>

Η εφαρμογή αυτών των κριτηρίων αποτελεί κανονιστικό ενέργημα. Αποδίδει σε μια δομή εξουσίας ορισμένη νομική ιδιότητα: οι πράξεις των οργάνων της καταλογίζονται σε συλλογικό υποκείμενο, η εξουσία της λογίζεται ως δημόσια αρμοδιότητα και η οργανωμένη ενότητά της συμμετέχει στις διεθνείς σχέσεις ως φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Η διαπίστωση της «κρατικότητας» προϋποθέτει ένα κοινό πρότυπο. Το κράτος άρα αποκτά νομική παρουσία μέσα σε έναν ήδη ενεργό ορίζοντα διεθνούς αναγνώρισης. Εδώ βρίσκεται η βασική δυσκολία του κρατικού θετικισμού. Ο κανόνας που αναγνωρίζει μια οντότητα ως κράτος προέρχεται από κανονιστικό επίπεδο ευρύτερο της ιδιαίτερης βούλησής της. Η νομική ιδιότητα που επιτρέπει στο κράτος να συμβάλλεται και έτσι να συμβάλλει στη δημιουργία διεθνούς δικαίου εξαρτάται από έναν κανόνα που υπερβαίνει την εσωτερική του έννομη τάξη. Τα κράτη αναγνωρίζονται αμοιβαία ως ομοειδή υποκείμενα μέσα σε κοινό κανονιστικό χώρο.

---

<sup>11</sup> Βλ. σχετικά με την εξέλιξη αυτή Koskeniemi M., *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870-1960*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001 και García-Salmones Rovira M., *The Project of Positivism in International Law*, Oxford University Press, Oxford, 2013.

<sup>12</sup> Βλ. ιδίως τους Jellinek G., *Die rechtliche Natur der Staatenverträge*, Alfred Hölder, Vienna, 1880 και Triepel H., *Völkerrecht und Landesrecht*, C. L. Hirschfeld, Leipzig, 1899.

<sup>13</sup> *Convention on Rights and Duties of States*, 26 Δεκεμβρίου 1933, 165 L.N.T.S. 19, άρθρο 1. Βλ. σχετικά Crawford J., *The Creation of States in International Law*, 2η έκδ. Oxford University Press, Oxford, 2006, σ. 37-46 και International Criminal Court, Pre-Trial Chamber I, *Situation in the State of Palestine*, ICC-01/18, απόφαση της 5ης Φεβρουαρίου 2021, παρ. 93-112.

Την πιο πειστική ίσως λύση στον γρίφο αυτό έχει δώσει ο Hans Kelsen. Το δίκαιο κατ' αυτόν αποτελεί ένα ιεραρχικά οργανωμένο σύστημα κανόνων, όπου η ισχύς κάθε κανόνα αντλείται από ανώτερο κανόνα και τελικά από έναν θεμελιώδη κανόνα, την περιβόητη *Grundnorm*. Χάρη σε αυτήν, πραγματικές ανθρώπινες συμπεριφορές —η νομοθέτηση, η δικαστική κρίση, η διοικητική πράξη, η σύναψη συνθήκης και η εθιμική πρακτική— ερμηνεύονται ως πράξεις παραγωγής δεσμευτικών κανόνων. Από την οπτική αυτή γωνία, το διεθνές δίκαιο συγκροτεί μια διακριτή κανονιστική τάξη με δικούς της αποκεντρωμένους μηχανισμούς παραγωγής δικαίου, καταλογισμού ευθύνης και επιβολής.<sup>14</sup>

Στο σχήμα αυτό το κράτος αποτελεί τη νομική προσωποποίηση μιας γενικώς αποτελεσματικής έννομης τάξης. Η αποτελεσματικότητα της οργανωμένης εξουσίας αποκτά χαρακτήρα κρατικής έννομης τάξης μέσω γενικού κανόνα του διεθνούς δικαίου. Έτσι, η κυριαρχία είναι έννομη εξουσία, μια αρμοδιότητα αναγνωρισμένη μέσα σε μια ευρύτερη διεθνή κοινότητα δικαίου (*Völkerrechtsgemeinschaft*).<sup>15</sup> Ο διεθνής κανόνας της «κρατικότητας» ενεργοποιεί τη νομική υπόσταση της πολιτειακής τάξης προς τα έξω και εξηγεί γιατί οι πράξεις των οργάνων της λογίζονται ως άσκηση δημόσιας αρμοδιότητας.

Η θεωρία του Kelsen αναδεικνύει τον διεθνή κανονιστικό χώρο που καθιστά δυνατή τη νομική παρουσία των κρατών. Αφήνει όμως ανοικτό το ερώτημα της πρακτικής δύναμης του ίδιου του θεμελιώδους κανόνα. Δεν απαλλάσσεται από την υποψία ότι υποκινείται, όπως και η παράδοση του φυσικού δικαίου, από μεταφυσικές θέσεις. Η κριτική εστιάζεται στην ιδέα του βασικού κανόνα, τον οποίο ο ίδιος περιγράφει άλλοτε ως ύπατο κανόνα που τίθεται αξιωματικά, άλλοτε ως κανόνα που υφίσταται στη συνείδηση των νομικών και άλλοτε ως λογική-υπερβατολογική υπόθεση.<sup>16</sup> Οι χαρακτηρισμοί αυτοί δημιούργησαν την εντύπωση ότι η λύση του αποτάσσεται το ισχυρότερο χαρτί του θετικισμού, την εμπειρική διάσταση του νομικού φαινομένου, εξαρτώντας τη δεσμευτικότητα του δικαίου από κάποιο ιδανικό ή υποθετικό κριτήριο.

## 5. Η ισχύς του δικαίου ως κοινό έργο μας

### 5.1. Από την καθημερινή αξίωση στον κανόνα αναγνώρισης

Ο αναλυτικός θετικισμός διατήρησε την ιδέα ενός θεμελιώδους κανόνα και της έδωσε κοινωνική υπόσταση. Ο κανόνας αναγνώρισης (*rule of recognition*) περιλαμβάνει τα κριτήρια με τα οποία αναγνωρίζονται τα δεσμευτικά πρότυπα ενός νομικού συστήματος. Εξουσιοδοτεί ορισμένα πρόσωπα και όργανα να θέτουν κανόνες και υποδεικνύει στους αποδέκτες τους να συμμορφώνονται με αυτούς. Η ύπαρξή του πιστοποιείται από μια γενικευμένη κοινωνική πρακτική που φέρεται να εκφράζει μια κοινή κανονιστική στάση: την έμπρακτη αποδοχή του

<sup>14</sup> Βλ. Kelsen H., *General Theory of Law and State*, Harvard University Press, Cambridge MA, 1945, σ. 110–123, 181–206, 325–370 και του ίδιου, *Principles of International Law*, Rinehart, New York, 1952, σ. 18–22, 279–287.

<sup>15</sup> Βλ. Kelsen, *General Theory of Law and State*, ό.π., σ. 181–206 και 325–370.

<sup>16</sup> Βλ. αντίστοιχα Kelsen, *General Theory of Law and State*, ό.π., σ. 325–340· του ίδιου, *Principles of International Law*, ό.π., σ. 18–22 και 279–287· του ίδιου, *Pure Theory of Law*, University of California Press, Berkeley, 1967, σ. 320–347.

κανόνα (*acceptance in practice*).<sup>17</sup> Τέτοια κοινή πρακτική αποτελεί τη σιωπηρή αλλά αναγκαία υπονοούμενη προϋπόθεση κάθε επίκλησης, χρήσης ή τήρησης κανόνων δικαίου, τόσο σε εθνικό όσο και, όπως θα φανεί, σε διεθνές επίπεδο. Γι' αυτό και ξεκινώ από τις τετριμμένες νομικές αξιώσεις της καθημερινότητάς μας.

Όταν απαιτούμε ως δανειστές από τον οφειλέτη μας να εκπληρώσει την παροχή του, απευθυνόμαστε σε αυτόν ως νομικά υπόχρεο και περιμένουμε να κάνει αυτό που του ζητούμε επειδή ο νόμος το επιβάλλει. Η επίκληση του κανόνα που το επιβάλλει υπονοεί ότι εμείς, και ο οφειλέτης όπως και κάθε άλλος στη θέση τη μας συμμεριζόμαστε τη δεσμευτικότητα του ως κοινού δημόσιου προτύπου. Αναγνωρίζουμε τον αποδέκτη της αξίωσης ως υποκείμενο δικαίου και αξιώνουμε από αυτόν την ίδια αναγνώριση. Η καθημερινότητα του δικαίου αποτελείται από τέτοια σχεδόν μοριακά ενεργήματα: αξιώσεις, αντιρρήσεις, διαμαρτυρίες, συμμορφώσεις και αιτιολογήσεις. Εκεί ζει το δίκαιο πριν φθάσει στο δικαστήριο ή εμφανιστεί εξοπλισμένο με τον κρατικό καταναγκασμό.

Η αναζήτηση της πηγής του κανόνα που επιβάλλει στον οφειλέτη την παροχή οδηγεί συνήθως στον νομοθέτη, από εκεί στο σύνταγμα και τελικά στην απώτατη συντακτική πράξη. Οι διαδοχικές αυτές αναγωγές σε κάποιο θετό κανόνα κάποτε τελειώνουν. Το σύνταγμα εξακολουθεί να δεσμεύει επειδή η σημερινή κοινή πρακτική αναγνωρίζει ως δημόσιο πρότυπο έναν κανόνα που εξουσιοδοτεί τους συντάκτες της συντακτικής πράξης και «μεταδίδει» ισχύ σε όσα θεσπίστηκαν βάσει αυτής. Το θεμέλιο της ισχύος βρίσκεται στην ίδια τη διαρκή χρήση των κανόνων ολόκληρου του συστήματος.

Ωστόσο, η διαπίστωση του γεγονότος της πρακτικής αποδοχής εξηγεί πράγματι την κοινωνική ύπαρξη του κανόνα. Δεν εξηγεί όμως τη δεσμευτικότητά του. Και γιατί να μας δεσμεύει λοιπόν ο κανόνας αναγνώρισης; Η απάντηση δεν μπορεί να είναι ένα αξιωματικό «δεσμεύει επειδή δεσμεύει». Προϋποθέτει μια βαθύτερη κανονιστική στάση: το να αναγνωρίζουμε έμπρακτα ότι αυτό που λίγο πολύ όλοι αποδεχόμαστε ως δίκαιο δεσμεύει τον καθένα. Η γενικευμένη πρακτική με πεποίθηση δικαίου ανάγεται έτσι σε *απώτατη πηγή νομικής αυθεντίας*. Η *consuetudo opinione necessitatis vel juris*, δεν είναι απλώς ο ορισμός του εθίμου στα εγχειρίδια των αρχαίων νομομαθών, είναι ένας θεμελιώδης κανόνας του δικαίου που μας δεσμεύει. Ο κανόνας αναγνώρισης του εθνικού μας κυριάρχου, δηλαδή του συντακτικού νομοθέτη, αποτελεί απλώς ειδικότερη εφαρμογή αυτού του κανονιστικού υποστρώματος των καθημερινών νομικών πρακτικών μας.

## 5.2. Κοινό έργο και λαός

Με το να ανάγει την κοινή πρακτική σε πηγή νομικής δέσμευσης, ο βαθύτερος αυτός κανόνας συγκροτεί όσους τον αποδέχονται έμπρακτα σε ένα νομικά σημαντικό *Εμείς*. Καθένας μας φέρεται να συμμετέχει στην κοινή πρακτική που δημιουργεί το δημόσιο πρότυπο εν όψει του ότι αυτό φέρονται να κάνουν και οι άλλοι. Αναγνωρίζει έτσι τη συμβολή των άλλων στην ίδια από κοινού κανονιστική παραγωγή. Η σύνθετη αυτή στάση εκδηλώνεται με την προδιάθεση καθενός να ενεργεί σαν να τηρεί έναν κοινά δεσμευτικό κανόνα, ώστε ο κανόνας να είναι πράγματι

<sup>17</sup>Βλ. Hart H. L. A., *The Concept of Law*, 3η έκδ., Oxford University Press, Oxford, 2012, σ. 94–110, 116–117 καθώς και του ίδιου, «*Commands and Authoritative Legal Reasons*», στο *Essays on Bentham: Studies in Jurisprudence and Political Theory*, Clarendon Press, Oxford, 1982, σ. 243–268.

δεσμευτικός για όλους, ακόμη και όταν η συγκεκριμένη συμμόρφωση εξηγείται από διαφορετική σκοπιμότητα, άγνοια ή αδιαφορία.

Η κοινή πρακτική εμφανίζει έτσι τη δομή *κοινού έργου* (*joint action*). Όσοι συμμετέχουν συνδέονται με την υποχρέωση καθενός έναντι κάθε άλλου να κάνει ό,τι του αναλογεί για την πραγμάτωση του κοινού σκοπού.<sup>18</sup> Η υποχρέωση αφορά εδώ τη συμμετοχή στην πρακτική που δίνει υπόσταση στους δημόσιους κανόνες. Η αμοιβαιότητα συγκροτεί τα μέρη της σε *πληθυντικό υποκείμενο* (*plural subject*), σε κοινότητα συμπαικτών. Ένα πλήθος που συνεργεί για την κοινή υπαγωγή του σε διακυβέρνηση με δημόσιους κανόνες αποτελεί πολιτική κοινότητα ή, με τη γλώσσα που θα χρησιμοποιήσω εδώ, έναν *λαό*.

Τα μέλη του λαού προσδιορίζονται μέσα από τη συμμετοχή τους στην κοινή πρακτική χρήσης των κανόνων. Οι ιστορικές αυτοαντιλήψεις των πολιτικών κοινωνιών περιλαμβάνουν συχνά κριτήρια καταγωγής, θρησκείας ή πολιτισμού, τα οποία παράγουν διαβαθμίσεις και αποκλεισμούς. Η κανονιστική πρακτική της συγκρότησης του λαού παρέχει το κρίσιμο εσωτερικό κριτήριο: μέλη είναι τα πρόσωπα που αναγνωρίζονται αμοιβαία ως συνεργοί στο κοινό έργο της υπαγωγής σε δημόσιους κανόνες. Η θεσμική αυτοαντίληψη κάθε λαού αποτυπώνεται κατά βάση στο δίκαιο της ιθαγένειάς του.

Ο λαός καθ' εαυτόν αποτελεί ένωση προσώπων με κοινό σκοπό, μια απλή *societas*, όχι *universitas*, *corpus* ή *corporatio*, δηλαδή, αυτοτελές συλλογικό υποκείμενο δράσης (*group agent*). Για να καταστεί τέτοιο υποκείμενο, πρέπει να αποκτήσει δική του βούληση, διακριτή από εκείνη των μελών του αλλά δεσμευτική για όλους σαν να ήταν δική τους. Αυτό προϋποθέτει ότι τα μέλη έχουν προσδιορίσει ποιος και με ποιον τρόπο θα διαμορφώνει τη βούληση του φορέα προς πραγμάτωση του κοινού σκοπού.<sup>19</sup>

Με αυτόν τον τρόπο πρέπει να νοηθεί και ένας κρατικά οργανωμένος λαός. Τα μέλη του συμπεριφέρονται στην καθημερινότητά τους σαν να είχαν συμφωνήσει στους όρους και στις διαδικασίες προσδιορισμού της κοινής τους βούλησης, δηλαδή στα κριτήρια αναγνώρισης της απώτατης νομοθετικής αρχής. Μια τέτοια συμφωνία είναι σαν φροϋδικό όνειρο: συλλογική ανάμνηση ενός γεγονότος που δεν έγινε ποτέ. Ως υποθετική συμφωνία δεν μπορεί να δημιουργήσει καμία υποχρέωση. Πηγή της δέσμευσης είναι το πραγματικό γεγονός της μακρόχρονης τήρησης μιας κοινής πρακτικής με πεποίθηση δικαίου. Αυτό αποτελεί και το θεμέλιο της δεσμευτικότητας του κανόνα αναγνώρισης του εθνικού κυριάρχου.<sup>20</sup>

Από τη στιγμή που ο λαός αποδέχεται έμπρακτα ορισμένη δομή εξουσίας ως απώτατη νομοθετική αρχή, το Εμείς αποκτά ένα επιπλέον νόημα, διαφορετικό και ενίοτε αντιφατικό προς την αρχική ιδέα του συνεργατικού συντονισμού. Αναφέρεται πλέον σε ένα πλασματικό συλλογικό

<sup>18</sup> Βλ. σχετικά Bratman M. E., «Shared Cooperative Activity» The Philosophical Review 101, αρ. 2, 1992, σ. 327–341 και Gilbert M., «Acting Together», στο *Joint Commitment: How We Make the Social World*, Oxford University Press, New York, 2014, σ. 23–36.

<sup>19</sup> Βλ. σχετικά αντί άλλων List C./Pettit P., *Group Agency: The Possibility, Design, and Status of Corporate Agents*, Oxford University Press, Oxford, 2011.

<sup>20</sup> Πρβλ. και Rousseau J.-J., *Du contrat social*, βιβλίο Α', κεφ. 5: πριν εξεταστεί η πράξη με την οποία ένας λαός επιλέγει τον άρχοντά του, πρέπει να εξεταστεί η πρότερη πράξη με την οποία γίνεται λαός. Η ιδέα αυτή απηχεί την παράδοση που διακρίνει αναλυτικά στο εσωτερικό του κοινωνικού συμβολαίου το πάκτο της ένωσης (*pactum unionis*) από το πάκτο της υποταγής (*pactum subjectionis*).

υποκείμενο δράσης, τη βούληση του οποίου ο κανόνας αναγνώρισης καταλογίζει σε όλους σαν να ήταν δική τους. Γι' αυτό και η βούληση αυτή δεσμεύει τον καθένα: είναι εκείνο που ο Kant θα αποκαλούσε ολομερή βούληση (*voluntas omnilateralis*).<sup>21</sup> Το κράτος αποτελεί, από τη σκοπιά αυτή, τον λαό ως οργανωμένο συλλογικό υποκείμενο δράσης. Ο κανόνας αναγνώρισης είναι ο μηχανισμός με τον οποίο η κοινή πρακτική των μελών προσδίδει στη βούλησή του δεσμευτική κανονιστική υπόσταση.

## 6. Η εξωτερική διάσταση του κανόνα αναγνώρισης

### 6.1. Τα όρια της πολιτικής κοινότητας

Η κοινή πρακτική μέσω της οποίας ένας λαός θεμελιώνει το νομικό του σύστημα προϋποθέτει διάκριση μεταξύ όσων συμμετέχουν σε αυτήν και όσων αποκλείονται. Για να αναγνωρίζονται αμοιβαία ως συνεργοί στο ίδιο κοινό έργο, τα μέλη χρειάζονται κριτήριο που προσδιορίζει ποιανού η συμπεριφορά προσμετράται στη συγκρότηση του νομικού συστήματος. Η πολιτική τους ένωση εμφανίζεται έτσι ως «περίκλειστη κοινότητα» (*bounded community*), εντός της οποίας κατανέμονται η ιδιότητα του μέλους.<sup>22</sup> Τα όριά της έχουν εξωτερική και εσωτερική διάσταση. Εξωτερικά καθορίζουν τη γεωπολιτική εμβέλεια της εθνικής δικαιοδοσίας. Στο εσωτερικό της επικράτειας διαχωρίζουν ημεδαπούς και αλλοδαπούς και δημιουργούν διαβαθμίσεις συμμετοχής στην πολιτική κοινωνία. Η ίδια εδαφική παρουσία μπορεί να συνοδεύεται από ριζικά διαφορετική πρόσβαση σε πολιτικά δικαιώματα, δημόσια αγαθά, ασφάλεια διαμονής και προστασία από την απομάκρυνση. Το δίκαιο της ιθαγένειας και της μετανάστευσης αποτυπώνει θεσμικά αυτά τα εσωτερικά όρια.

Η οριοθέτηση του λαού αποτελεί μέρος της κανονιστικής πρακτικής που τον συγκροτεί. Όποιος μετέχει μακρόχρονα στη χρήση των κανόνων μιας πολιτείας, εκπληρώνει τις υποχρεώσεις τους και οργανώνει τη ζωή του μέσα στους θεσμούς της συμβάλλει ήδη στο κοινό έργο που προσδίδει στους κανόνες πρακτική υπόσταση. Η συμμετοχή αυτή αποτελεί λόγο αναγνώρισης της ιδιότητας του μέλους, ακόμη και όταν το θετικό δίκαιο καθυστερεί να της δώσει πλήρη μορφή. Το εσωτερικό όριο της πολιτικής κοινότητας υπόκειται επομένως στα ίδια κανονιστικά κριτήρια που θεμελιώνουν τη συλλογική της υποκειμενικότητα.

### 6.2. Ποιους δεσμεύει ο εθνικός κανόνας αναγνώρισης;

Ποιους αφορά η δεσμευτικότητα του κανόνα αναγνώρισης; Εξαντλείται στα μέλη του λαού του οποίου η πρακτική τον δημιουργεί; Δεσμεύεται ο αλλοδαπός από τους νόμους της πολιτείας που τον «φιλοξενεί», όπως από τις διατάξεις για την άδεια παραμονής του; Αν ναι, θα ανέμενε κανείς ότι η πολιτεία οφείλει να αιτιολογεί και πολιτικές που τον θίγουν, ακόμη και όταν δεν βρίσκεται στην επικράτειά της, όπως μια απόφαση που αποκλείει την είσοδό του.

Το ίδιο ερώτημα αφορά τα άλλα κράτη και τους οργανισμούς τους. Δεσμεύονται από το γεγονός ότι ένας λαός έχει υιοθετήσει έμπρακτα ορισμένη πολιτειακή οργάνωση, ώστε να αποφεύγουν

<sup>21</sup> Kant, *The Metaphysics of Morals*, ό.π., Ak. 6:263 και 6:313–314.

<sup>22</sup> Βλ. για την ιδέα αυτή Walzer M., *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*, Basic Books, New York, 1983, σ. 31–40 και 62 και Song S., «*The Boundary Problem in Democratic Theory: Why the Demos Should Be Bounded by the State*», *International Theory* 4, αρ. 1, 2012, σ. 39–68.

αυθαίρετες κυριαρχικές πράξεις στο πεδίο της δικαιοδοσίας του; Ή μήπως η αλλοδαπή κρατικά οργανωμένη τάξη αποτελεί απλώς πραγματικό δεδομένο, το οποίο λαμβάνουν υπόψη στους στρατηγικούς τους σχεδιασμούς;

Ο Καταστατικός Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών, θα σπεύσουν να πουν οι νομικοί της πράξης, διακηρύσσει την κυρίαρχη ισότητα των κρατών, την απαγόρευση χρήσης ή απειλής βίας και τον σεβασμό της εδαφικής ακεραιότητας. Το Διεθνές Δικαστήριο έχει χαρακτηρίσει τον σεβασμό της εδαφικής κυριαρχίας ουσιώδες θεμέλιο των διεθνών σχέσεων.<sup>23</sup> Το ζητούμενο εδώ όμως είναι γιατί δεσμεύουν οι αρχές αυτές. Ένας λαός δεν μπορεί να αξιώνει να γίνεται δεκτό ότι η δική του κοινή πρακτική θεμελιώνει δίκαιο και ταυτόχρονα να αρνείται την ίδια δυνατότητα σε κάθε άλλη πολιτική κοινότητα. Η αποκλειστική αναγωγή της δικαιοπαραγωγικής μας ικανότητας στη δική μας συλλογική ιδιοπροσωπία συνιστά μεταφυσική του περιούσιου λαού και αφήνει ως τελικό κριτήριο τη δύναμη επιβολής. Τότε και η δική μας έννομη τάξη παραμένει εκτεθειμένη στην αποτελεσματικότερη δύναμη κάποιου άλλου κράτους. Ακόμη και η υποχρέωση του οφειλέτη μας να εκπληρώσει την παροχή του θα εξαρτιόταν τελικά από το έλεος του ισχυροτέρου.

Υπάρχει, συνεπώς, αναγκαίος εσωτερικός δεσμός μεταξύ της ισχύος των εθνικών εννόμων τάξεων και μιας κανονιστικής δύναμης εξωτερικής προς αυτές. Ο εθνικός κανόνας αναγνώρισης μπορεί να θεμελιώνει δεσμευτικό δίκαιο επειδή αποτελεί εφαρμογή ευρύτερου δημόσιου προτύπου που αναγνωρίζει την ικανότητα των λαών να συγκροτούν πολιτειακές τάξεις.

### 6.3. Ο επιτρεπτικός κανόνας της «κρατικότητας»

Ο κανόνας της «κρατικότητας» προσδιορίζει δεσμευτικά για όλους πότε ένας λαός έχει συγκροτηθεί σε κρατικά οργανωμένη κοινωνία. Το αξιοσημείωτο είναι ότι δεσμεύει πρωτίστως τον ίδιο τον λαό που αξιώνει τον σεβασμό της πολιτειακής του υπόστασης. Με τη συμμετοχή τους στην κοινή πρακτική με πεποίθηση δικαίου, τα μέλη του αναγνωρίζουν την πρακτική αυτή ως απώτατη πηγή του εθνικού τους δικαίου και προσδίδουν στην ενότητά τους την υπόσταση αυτοτελούς πολιτικής κοινωνίας. Αυτοσυγκροτούνται σε λαό που αυτοκυβερνάται, κάνοντας χρήση του ίδιου κανόνα βάσει του οποίου αξιώνουν από κάθε άλλον να αναγνωρίζει τους ίδιους ως λαό και το συλλογικό υποκείμενο που εδραιώνουν ως κράτος τους.

Η βαθύτερη πτυχή του κανόνα αναγνώρισης αναδεικνύεται έτσι στη *διεπαφή* μεταξύ των επιμέρους εθνικών εννόμων τάξεων και μιας υπερεθνικής κανονιστικής διάστασης. Από αυτό το σημείο η πρακτική δύναμη της τελευταίας *διαθλάται* στο εσωτερικό των νομικών συστημάτων και ενεργοποιεί τη δεσμευτικότητα των κανόνων που διέπουν την καθημερινότητα κάθε κρατικά οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης. Ο κανόνας αυτός απευθύνεται στους ανθρώπους ως μέλη ενός ευρύτερου κανονιστικού χώρου. Παρέχει σε καθέναν την έννομη ευχέρεια να συμπράττει στη συγκρότηση αυτοκυβερνώμενου λαού και επιβάλλει σε κάθε άλλον την αναγνώριση του κανονιστικού αποτελέσματος αυτής της σύμπραξης. Πρόκειται με άλλα λόγια για επιτρεπτικό κανόνα, μια *lex permissiva*, με την καντιανή έννοια: καθιστά δυνατή μια συλλογική νομική επίτευση και της προσδίδει τίτλο αντιτάξιμο προς όλους.

### 6.4. *To pacta sunt servanda* και η ενότητα του κανονιστικού χώρου

---

<sup>23</sup> Βλ. Καταστατικός Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών, άρθρο 2, παρ. 1 και τις κλασικές διατυπώσεις στη *Corfu Channel (United Kingdom v. Albania)*, *Merits*, Judgment, *I.C.J. Reports* 1949, 4, 35.

Ο κανόνας της «κρατικότητας» ανήκει σε ευρύτερη κατηγορία των δευτερευόντων κανόνων. Ανάλογη λειτουργία επιτελεί η αρχή *pacta sunt servanda*, η οποία αποτυπώνεται στο άρθρο 26 της Σύμβασης της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών.<sup>24</sup> Οι συμφωνίες δεσμεύουν επειδή τα μέρη συμφωνούν ήδη τον κανόνα ότι οι συμφωνίες δεσμεύουν. Η αρχή αυτή επιτρέπει στις δηλώσεις βούλησης να δημιουργούν έννομες σχέσεις και μετατρέπει τη σύμπτωση συμφερόντων σε δεσμευτική κοινή πράξη. Αποτελεί κανόνα ανώτερης τάξης και αναγκαία προϋπόθεση του διεθνούς συμβατικού δικαίου.

Τέτοιοι κανόνες οργανώνουν έναν ενιαίο κανονιστικό χώρο, ο οποίος περιλαμβάνει τα εθνικά δίκαια ως επιμέρους θεσμικές μορφές του. Επιτρέπουν στους ανθρώπους να συγκροτούνται σε λαούς και συλλογικά υποκείμενα, στα κράτη να αναγνωρίζονται αμοιβαία, να συναλλάσσονται και να συνεργάζονται και στη συνέχεια να ιδρύουν διεθνείς οργανισμούς και υπερεθνικά δικαιοδοτικά όργανα. Πρέπει, επομένως, να εγκαταλείψουμε τόσο τη μονιστική εικόνα μιας διώροφης κατασκευής όσο και τη δυϊστική ιδέα δύο ανεξάρτητων δικαιοταξιών που αιωρούνται σε κανονιστικό κενό. Εθνικό και διεθνές δίκαιο αποτελούν αλληλένδετους οργανωτικούς τροπισμούς της ίδιας νομικής δεσμευτικότητας.<sup>25</sup> Το πρώτο δίνει πυκνή και θεσμικά σταθερή μορφή στην πολιτική συνέργεια κάθε λαού· το δεύτερο οργανώνει τις σχέσεις πολιτειών, οργανισμών και προσώπων. Και τα δύο στηρίζονται στους βαθύτερους κανόνες που επιτρέπουν στα υποκείμενα του συνολικού χώρου να δίνουν υπόσταση στους θεσμούς τους. Η ισχύς και των δύο ανάγεται στους κανόνες που επιτρέπουν στα υποκείμενα του συνολικού χώρου να συγκροτούν έννομες σχέσεις, θεσμούς και συλλογικές μορφές δράσης.

Η ίδια δομή εξηγεί τη διάχυση κανόνων πέρα από το αρχικό θεσμικό τους περιβάλλον. Στο διεθνικό δίκαιο<sup>26</sup>, εθνικοί ή μη κρατικοί κανόνες, όπως οι συμβατικές μορφές της *lex mercatoria*, αποκτούν ισχύ σε περισσότερες έννομες τάξεις ως εξειδικεύσεις κοινών επιτρεπτικών κανόνων. Στον πολυεπίπεδο συνταγματισμό, επάλληλες τάξεις, όπως το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τα δίκαια των κοινών κρατών μελών, κατανέμουν, νομιμοποιούν και περιορίζουν τη δημόσια εξουσία με αναφορά σε κοινό θεμελιώδες περιεχόμενο.<sup>27</sup>

#### 6.5. Τα μη κρατικά υποκείμενα

Στον υπερεθνικό κανονιστικό χώρο ενοικεί απέραντη πληθώρα υποκειμένων δράσης. Πρώτα -και μόνα κατά την παραδοσιακή κρατοκεντρική αντίληψη- βρίσκονται τα κράτη και οι διεθνείς ενώσεις και οργανισμοί που αυτά συγκροτούν μέσω του συμβατικού δικαίου. Εδώ και δεκαετίες, θεωρία και νομολογία δέχονται ότι η διεθνής έννομη τάξη μπορεί να απονέμει δικαιώματα,

<sup>24</sup> *Vienna Convention on the Law of Treaties*, 23 Μαΐου 1969, 1155 U.N.T.S. 331, άρθρο 26. Βλ. και τα σχετικά σχόλια της International Law Commission, *Yearbook of the International Law Commission* 1966, τόμ. II (New York: United Nations, 1967), 211

<sup>25</sup> Στην ίδια κατεύθυνση φαίνεται κατ' αρχήν να κινείται η σύλληψη του Georges Scelle για τη *société internationale globale ou œcuménique* ως πλέγμα αλληλοτεννόμενων κοινοτήτων και εννόμων τάξεων, με τελικούς φορείς της νομικής δράσης τα πρόσωπα: Scelle G., *Manuel de droit international public*, Domat-Montchrestien, Paris 1948, σ. 15–24. Για κριτική παρουσίαση της θεωρίας βλ. Cassese A., «Remarks on Scelle's Theory of 'Role Splitting' (*dédoublement fonctionnel*) in International Law», *European Journal of International Law* 1, αρ. 1, 1990, σ. 210–231.

<sup>26</sup> Τον όρο εισήγαγε ο Jessup P. C., *Transnational Law*, Yale University Press, New Haven, 1956.

<sup>27</sup> Βλ., αντί άλλων, Pernice I., «Multilevel Constitutionalism in the European Union», *European Law Review* 27, αρ. 5, 2002, σ. 511–529.

υποχρεώσεις ή λειτουργικά προσδιορισμένη νομική προσωπικότητα και σε μη κρατικές οντότητες.<sup>28</sup>

Νομικά πρόσωπα σωματειακού ή εταιρικού τύπου δημιουργούνται καταρχήν βάσει εθνικού δικαίου και η δράση τους μπορεί να παράγει διεθνείς έννομες συνέπειες. Επιχειρήσεις, επενδυτικοί φορείς, περιβαλλοντικές οργανώσεις, διεθνείς ενώσεις εργαζομένων και ανθρωπιστικοί οργανισμοί συνεργάζονται ή ανταγωνίζονται με τα κράτη. Η αναγνώριση της αλλοδαπής νομικής προσωπικότητάς τους προϋποθέτει επιτρεπτικό κανόνα που επιτρέπει στα υποκείμενα δικαίου να δημιουργούν νέα υποκείμενα, εφόσον αυτά έχουν συσταθεί έγκυρα βάσει αναγνωρισμένης έννομης τάξης. Τα κράτη εξειδικεύουν τον κανόνα μέσω του εσωτερικού τους δικαίου και δεσμεύονται από αυτόν πέρα από την εκάστοτε συμβατική τους βούληση.

Εξίσου εδραιωμένη είναι η αναγνώριση των φυσικών προσώπων ως φορέων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων απευθείας από το διεθνές δίκαιο. Το διεθνές δίκαιο, λέγεται, βρίσκεται σε μια πορεία «εξανθρωπισμού» (*humanization*).<sup>29</sup> Από τις αξιώσεις των υπαλλήλων των σιδηροδρόμων του Danzig<sup>30</sup> έως τις σύγχρονες συμβάσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου, το διεθνές δίκαιο παρέχει στα πρόσωπα ουσιαστικές και δικονομικές αξιώσεις έναντι κρατών. Οι διαδικασίες ατομικής προσφυγής, όπως λ.χ. αυτές του άρθρου 34 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, τα καθιστούν αυτοτελείς φορείς διεθνούς έννομης προστασίας. Η ατομική διεθνής ποινική ευθύνη κορυφώνει την ίδια εξέλιξη: η Νυρεμβέργη εδραίωσε την αρχή ότι τα διεθνή εγκλήματα διαπράττονται από ανθρώπους και το Καταστατικό της Ρώμης οργανώνει την προσωπική τους ευθύνη πέρα από την πολιτειακή ιδιότητα του δράστη.<sup>31</sup>

Ωστόσο, η αυτοτελής παρουσία των προσώπων στο υπερεθνικό νομικό επίπεδο υπονοείται ήδη από τους επιτρεπτικούς κανόνες που καθιστούν δυνατή τη θεσμική διάρθρωση των κοινωνιών μας. Οι κανόνες που μας επιτρέπουν να μετατρέπουμε τον εαυτό μας από δημογραφικό πλήθος σε λαό και κράτος, καθώς και σε νομικά πρόσωπα, συνεταίρους ή αντισυμβαλλομένους, απευθύνονται στον καθένα και σε όλους μαζί με ιδιότητα αναλυτικά πρότερη από εκείνη του μέλους συγκεκριμένης πολιτείας. Αναγνωρίζουν κάθε πρόσωπο ως φορέα ικανό να συμπράττει στη δημιουργία θεσμικών γεγονότων και επιβάλλουν σε κάθε άλλον τον σεβασμό των αποτελεσμάτων τους. Η καθολική δεσμευτικότητα αυτών των κανόνων παραπέμπει, επομένως, σε μια πρακτική που περιλαμβάνει όλα τα υποκείμενα του νομικού κόσμου.

## 7. Ο θεμελιώδης κανόνας αναγνώρισης και η οικουμενική κοινότητα δικαίου

### 7.1. Μια αληθινά ολομερής βούληση

<sup>28</sup> Πρβλ. λ.χ. από τη νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου, *Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations*, Advisory Opinion, *I.C.J. Reports* 1949 και *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited* (Belgium v. Spain), Judgment, *I.C.J. Reports* 1970.

<sup>29</sup> Βλ. την κλασική μελέτη του Lauterpacht H., «*The Subjects of the Law of Nations*», *Law Quarterly Review* 63, 1947, σ. 438–60. Σχετικά με τη πορεία «εξανθρωπισμού» βλ. Parlett K., *The Individual in the International Legal System: Continuity and Change in International Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

<sup>30</sup> Βλ. *Jurisdiction of the Courts of Danzig*, Advisory Opinion, 1928 P.C.I.J. (ser. B) No. 15, 17–18, 27.

<sup>31</sup> Βλ. *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, τόμ. 1 (Nuremberg: International Military Tribunal, 1947) και *Rome Statute of the International Criminal Court*, 17 Ιουλίου 1998, 2187 U.N.T.S. 90, άρθρα 12, 13, 25 και 27, αντίστοιχα.

Πώς είναι δυνατόν οι επιτρεπτικοί κανόνες να αναπτύσσουν καθολική δεσμευτικότητα; Δεν μπορεί βέβαια να αποτελούν έργο κάποιου φορέα κυριαρχίας, ακόμη και παγκόσμιου, όχι μόνο επειδή τέτοιος δεν υπήρξε ποτέ, αλλά κυρίως επειδή οι ίδιοι κανόνες καθορίζουν τους όρους υπό τους οποίους συγκροτείται ένας φορέας κυριαρχίας. Η λύση που προσφέρει η ιδέα του κοινωνικού κανόνα αναγνώρισης είναι ανακουφιστική. Η καθολική δεσμευτικότητα των επιτρεπτικών κανόνων προέρχεται από την πρακτική μέσα στην οποία τους χρησιμοποιούμε. Λίγο πολύ όλοι μας μετέχουμε καθημερινά σε αυτήν: όταν μια αρμόδια αρχή αναγνωρίζει νέο κράτος, όταν ο ιδιώτης τηρεί τη νομοθεσία της αλλοδαπής πολιτείας που τον φιλοξενεί, όταν συνάπτουμε συμφωνίες ή αναγνωρίζουμε νομικά πρόσωπα και, πάνω απ' όλα, όταν εκλαμβάνουμε ως δεσμευτικό τον κανόνα αναγνώρισης του εθνικού μας δικαίου. Η νομική ισχύς του τελευταίου προϋποθέτει τον υπερεθνικό κανόνα που προσδιορίζει τότε υφίσταται, δεσμευτικά για όλους, ένας κρατικά οργανωμένος λαός.

Ο ανώτερος αυτός κανόνας μάς δεσμεύει επειδή καθένας και όλοι μαζί συμπεριφερόμαστε σαν να τον θεωρούμε δεσμευτικό. Αναγνωρίζουμε έμπρακτα ως δίκαιο για τον καθένα ό,τι λίγο πολύ όλοι πράττουμε με την πεποίθηση ότι το δίκαιο μάς το επιβάλλει. Η βαθύτερη όμως αυτή κανονιστική στάση ισοδυναμεί, όπως ξέρουμε πλέον από τη περίπτωση του εθνικού κανόνα αναγνώρισης, με την αποδοχή ενός θεμελιώδη συστατικού κανόνα. Πρόκειται για τον πρωταρχικό κανόνα που αναγνωρίζει τις οικουμενικές μας πρακτικές -όπως λ.χ. αυτή της αναγνώρισης κρατών- ως απώτατη πηγή νομικής ισχύος, ικανή να δεσμεύει τον καθένα όπου και αν βρίσκεται, σαν να αποτυπώνει δηλαδή μια βούληση αληθινά ολομερή.

Έτσι ο πρωταρχικός αυτός κανόνας καθιστά δυνατή και δικαιολογεί την κοινή υπαγωγή μας σε δημόσιους κανόνες εν γένει. Το δίκαιο ως μορφή ζωής αποκαλύπτεται έτσι ότι είναι ένα κοινό μας έργο, το οποίο συστήνουμε και συντηρούμε μέσα από τις κοινές πρακτικές της καθημερινής χρήσης και της τήρησης των κανόνων του. Η πρακτική δύναμη που προσδίδει στον πλανητικό συντονισμό λαών και ανθρώπων νοηματοδοτεί μια ακόμη χρήση του πρώτου πληθυντικού: ένα αληθινά καθολικό Εμείς.

Το Εμείς αυτό δεν είναι παγκόσμιο κράτος ούτε υποκατάστατό του. Αποτελεί μια οικουμενική ένωση προσώπων, ένα πληθυντικό υποκείμενο θεμελιώδους πρακτικής σημασίας. Καθένας μας φέρεται από τη σκοπιά αυτή να συμμετέχει σε μια κοινή επιδίωξη: στην από κοινού υπαγωγή μας στο δίκαιο. Η δε υποχρέωση που φερόμαστε έμπρακτα να έχουμε αναλάβει καθένας μας προσωπικά για τον κοινό σκοπό έγκειται ακριβώς στην έμπρακτη αποδοχή του πρωταρχικού κανόνα με τη διαρκή χρήση των κανόνων του δικαίου, που ανάγουν την ισχύ τους σε αυτόν, ή τη συμμόρφωση με αυτούς. Πρόκειται για μια υποχρέωση που οφείλεται εξ ίσου προσωπικά σε κάθε άλλο μέλος της οικουμενικής συνέργειας και μας τοποθετεί σε μια συμμετρική σχέση αμοιβαιότητας, μέσα από την οποία αναγνωρίζουμε αμοιβαία ο ένας τον άλλον ως συμπαίκτη στο οικουμενικό παίγνιο του δικαίου.

## *7.2. Η αμοιβαία αναγνώριση*

Το ποιοι ακριβώς είναι όμως συμπαίκτες μας δεν υπήρξε ποτέ βέβαιο μέσα στην ιστορία. Μπορεί σήμερα ο κύκλος των μελών της οικουμενικής συνέργειας να λογίζεται ότι συμπίπτει χονδρικά με τα μέλη του ανθρώπινου γένους. Στα μέσα ωστόσο του 16ου αιώνα, το αν οι ιθαγενείς της Αμερικής είναι πλήρη υποκείμενα δικαιωμάτων εξακολουθούσε να αποτελεί αντικείμενο

επίσημης διαμάχης.<sup>32</sup> Η πατριαρχία, η δουλεία, η αποικιοκρατία και ο ρατσισμός κατέδειξαν έκτοτε πόσο εύθραυστη παραμένει αυτή η εξίσωση και πόσο αιματηρή μπορεί να είναι η αποκατάσταση των αυθαίρετων αποκλεισμών.

Η ιδιότητα του μέλους της οικουμενικής συνέργειας παραμένει ωστόσο κανονιστική. Το περιεχόμενό της προσδιορίζεται εσωτερικά από τον θεμελιώδη κανόνα αναγνώρισης. Πρόκειται για την ικανότητα κάποιου να συμμετέχει έμπρακτα, να χρησιμοποιεί δημόσιο κανόνα, τον οποίο αναγνωρίζει ως δεσμευτικό για τον ίδιο και για κάθε άλλον, να ασκεί δικαιώματα και να εκπληρώνει υποχρεώσεις -με μια λέξη, να διαθέτει *ικανότητα δικαίου*. Και αυτό ισοδυναμεί με την ικανότητα σχηματισμού κοινών σκοπών και συντονισμού με τους άλλους για την πραγμάτωσή τους. Γι' αυτό και η συμμετοχή στη κοινή πρακτική συνιστά αφ' εαυτής επαρκές κατ' αρχήν τεκμήριο της ικανότητας αυτής ανεξάρτητα από τη φυσική ή άλλη υπόσταση αυτού που την επιδεικνύει, από το αν είναι δηλαδή κάποιο εξελιγμένο πρωτεύον θηλαστικό, εξωγήινος ή τεχνητή νοημοσύνη.

Από τη σκοπιά αυτή, ακόμη και το ελάχιστο νομικά σημαντικό ενέργημα προς οποιονδήποτε, όπως η έγερση αξίωσης κατά του οφειλέτη μας, ενέχει μια υπόθεση *ριζικής ερμηνείας* του άλλου.<sup>33</sup> Υποθέτουμε κατ' αρχήν ότι ο αποδέκτης της αξίωσης είναι αρκετά όμοιός μας ώστε να μας δεσμεύει κοινός δημόσιος κανόνας. Η αυτοαντίληψή μας ως υποκειμένων δράσης διαμεσολαβείται από αυτή την πρακτική *αμοιβαίας αναγνώρισης*. Τα μοριακά νομικά ενεργήματα δεν αναγνωρίζουν απλώς τους άλλους. Εγκλείουν ταυτόχρονα και την αξίωση από αυτούς να μας αναγνωρίζουν εξ ίσου. Αν αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας ως υποκείμενο δράσης, είναι επειδή τον βλέπουμε, στο βλέμμα των άλλων, ως έναν από τους συνεργούς στο κοινό έργο.<sup>34</sup> Η καθολική έμπρακτη αποδοχή του θεμελιώδους κανόνα αναγνώρισης αποτελεί έτσι κοινωνική μηχανισμό συνεργατικής αυτοθέσμησης. Μας συγκροτεί αθροιστικά μεν ως οικουμενική κοινότητα δικαίου - μια *Völkerrechtsgemeinschaft* κατά το όραμα του Kelsen-, διανεμητικά δε ως διακριτά μέλη και υποκείμενα δικαίου. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για *συστατική κοινότητα* (*constitutive community*): η συμμετοχή μας σε αυτή δεν αποτελεί προϊόν επιλογής, αλλά προϋπόθεση ώστε οι επιλογές μας να αποκτούν κοινωνική σημασία και να δεσμεύουν τους άλλους.<sup>35</sup>

Ο συστατικός της χαρακτήρας ωστόσο δεν τη ανάγει σε άμορφο οργανικό σύνολο γιατί ο πρωταρχικός κανόνας εγγυάται καταστατικά την διακριτότητα των μελών της. Ως δευτερεύων κανόνας καθιστά δυνατή την ολομερή βούληση με το να εξουσιοδοτεί τον καθένα να συμμετέχει στην κοινή πρακτική μέσα από την οποία αυτή αναδύεται. Πρόκειται δηλαδή για μια εξουσία που ασκείται μεν συλλογικά αλλά ανήκει ατομικά. Αν λοιπόν η ολομερής βούληση δεσμεύει καθέναν το οφείλει στο γεγονός ότι καθένας συμμετέχει από κοινού με κάθε άλλον στη θεμελίωσή της δια της έμπρακτης αποδοχής του πρωταρχικού κανόνα. Άρα, μόνη μια ολομερής βούληση στη

<sup>32</sup> Η λεγόμενη διαμάχη της Valladolid (1550–1551) ήταν μια *disputatio* θεολόγων και νομικών ενώπιον του Ισπανού βασιλέα και Συμβουλίου σχετικά με το αν η ισπανική κατάκτηση μπορούσε να δικαιολογηθεί ως δίκαιος πόλεμος. Βλ. Kirkhusmo Pharo L., «The Council of Valladolid (1550–1551): A European Disputation about the Human Dignity of Indigenous Peoples of the Americas» στο Düwell M./Braarvig J./Brownsword R./Mieth D. (επιμ.), *The Cambridge Handbook of Human Dignity: Interdisciplinary Perspectives*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, σ. 95–100.

<sup>33</sup> Για την ιδέα αυτή, βλ. Davidson D., «Radical Interpretation». *Dialectica* 27, αρ. 3–4 (1973), 313–328.

<sup>34</sup> Βλ. Hegel G. W. F., *Phenomenology of Spirit*, Oxford University Press, Oxford, 1977, §§178–196.

<sup>35</sup> Βλ. σχετικά Sandel M. J., *Liberalism and the Limits of Justice*, 2η έκδ., Cambridge University Press, Cambridge, 1998, σ. 150.

συγκρότηση της οποίας φέρεται να συμβάλλει μπορεί να δεσμεύει κάποιον προσωπικά. Κι αυτό υπονοεί με τη σειρά του αναγκαία ότι καθένας, ως υποκείμενο δικαίου, εκλαμβάνεται στο πλαίσιο αυτό ως αποκλειστική πρακτική αυθεντία επί του ιδίου προσώπου του (*sui juris*).

Έτσι, η συνεργατική αυτοσυγκρότησή μας ως υποκειμένων δικαίου ισοδυναμεί με τη δεσμευτική αναγνώριση εαυτών και αλλήλων ως φορέων *αυτονομίας*. Καθένας έχει τη θεμελιώδη αξίωση να κυβερνάται από κανόνες που ο ίδιος από κοινού με όλους τους άλλους φέρεται να έχει θέσει. Από τη σκοπιά αυτή, η εταιρική μας υποχρέωση προς τον κάθε άλλον δεν είναι παρά το κανονιστικό σύστημα της αυτεξουσιότητας, που του αναγνωρίζουμε, αναμένοντας την ίδια αναγνώριση από μέρους του. Η συνεργατική υπαγωγή στο δίκαιο πραγματώνει την αυτοθέσμισή μας ως αυτεξούσιων υποκειμένων δράσης μέσα στον οικουμενικό χώρο του δικαίου. Αυτή είναι η πηγή του ειδικότερου, κατά περίπτωση, *περιεχομένου* των κανόνων που αντλούν την ισχύ τους από τον πρωταρχικό κανόνα αναγνώρισης. Γι' αυτό και αυτοί προσλαμβάνουν τη μορφή των μεταξύ μας κατανομών *erga omnes* δικαιωμάτων και σύστοιχων υποχρεώσεων.

### 7.3. Τα δικαιώματα και η θεσμική πραγμάτωση της αυτονομίας

Κατ' αρχάς, η εταιρική υποχρέωση έχει καταρχάς αρνητική όψη: την αποφυγή αυθαίρετης παρέμβασης στην αυτονομία του άλλου. Η οικουμενική κοινότητα δικαίου συντρέχει εξ υπαρχής ως μια καταστατική αποποίηση του καταναγκασμού και της εξαπάτησης. Αν όμως πρόκειται να έχει το προσωπικό καθεστώς αυτονομίας να έχει πρακτική υπόσταση οι αμοιβαίες υποχρεώσεις μας δεν μπορεί να εξαντλούνται στο σεβασμό μιας αρνητικής ελευθερίας. Διαθέτουν, αντίθετα, μια ουσιωδώς θετική διάσταση που αποβλέπει στο να καταστεί πραγματικά δυνατή η αυτονομία όλων διανεμητικά νοουμένων.<sup>36</sup> Γι' αυτό και η εσωτερική *ratio* της δεσμευτικότητας του πρωταρχικού κανόνα έγκειται στον γενικό συντονισμό των συμπεριφορών μας ώστε να καταστούν δυνατοί οι θεσμοί στο εσωτερικό των οποίων η αυτεξουσιότητά μας αποκτά πρακτικό αντίκρισμα.

Τον λειτουργικό αυτό σκοπό υπηρετούν ακριβώς οι επιτρεπτικοί κανόνες που καθιστούν δυνατή τη σύναψη συμβάσεων, τη σύσταση συλλογικών υποκειμένων και τη δημιουργία κρατών. Προσδίδουν στις συλλογικές μας επιτελέσεις διαπλαστική νομική σημασία μέσω εξουσιών που απονέμονται ατομικά σε κάθε υποκείμενο. Αναγνωρίζουν στον καθένα τίτλους να συνάπτει συμφωνίες, να δημιουργεί νομικά πρόσωπα και να συμμετέχει σε λαό με κράτος και επιβάλλουν σε όλους την αναγνώριση του προϊόντος της συλλογικής άσκησής τους.

Οι τίτλοι αυτοί προϋποθέτουν ταυτοχρόνως ένα κανονιστικό περιβάλλον που διασφαλίζει τους βασικούς όρους προσωπικής αυτονομίας. Τα δικαιώματα του ανθρώπου στη ζωή, στην προσωπική ασφάλεια και ακεραιότητα, στον ιδιωτικό και οικογενειακό βίο, στην επικοινωνία και στη νομή των αναγκαίων πόρων επιτελούν αυτή τη λειτουργία. Ο ίδιος σκοπός θεμελιώνει αξιώσεις θετικής μέριμνας και πρόσβασης στις παροχές που καθιστούν δυνατή την άσκηση των δικαιωμάτων. Η σύγκλιση διεθνών οργανισμών, διεθνών δικαστηρίων και εθνικών ανώτατων δικαιοδοτικών οργάνων γύρω από νέες πτυχές θεμελιωδών δικαιωμάτων εκφράζει αυτή την τάση διαρκούς

---

<sup>36</sup> Πρβλ. von Wright G. H., *Norm and Action. A Logical Enquiry*, Routledge & Kegan Paul, London 1963, σ. 89: «[Η] παροχή δυνατότητας σε κάποιον να κάνει κάτι (*enabling*) ... αποτελεί δικαίωμα με μια ισχυρότερη έννοια. Η παροχή δυνατότητας συνεπάγεται τη μη παρεμπόδιση, αλλά η μη παρεμπόδιση δεν ισοδυναμεί απαραίτητα με παροχή δυνατότητας».

λειτουργικής εξειδίκευσης. Το δικαίωμα σε καθαρό, υγιές και βιώσιμο περιβάλλον και η προστασία της πρόσβασης στο διαδίκτυο αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα.<sup>37</sup>

Η συμμετοχή σε κρατικά οργανωμένο λαό έχει κομβική θέση μέσα σε αυτό το σύστημα. Παρέχει το θεσμικό περιβάλλον στο οποίο τα δικαιώματα αποκτούν πραγματική υπόσταση και ο φορέας τους συμμετέχει στη δημιουργία των δημόσιων κανόνων που τον διέπουν. Ο επιτρεπτικός κανόνας της κρατικότητας αναγνωρίζει, επομένως, σε κάθε μέλος της οικουμενικής κοινότητας ένα δικαίωμα συμμετοχής σε λαό με κράτος, ένα «δικαίωμα στα δικαιώματα». Η μακρόχρονη συμμετοχή στις κοινές πρακτικές μιας πολιτικής κοινωνίας αποτελεί βασικό λόγο πρόσβασης στην ιδιότητα του μέλους. Το εθνικό δίκαιο της πολιτογράφησης και οι συμβάσεις προστασίας προσφύγων και ανιθαγενών δίνουν θετική μορφή σε αυτή την υποχρέωση.<sup>38</sup>

## 8. Κοσμοπόλη

### 8.1. Μια οικουμενική πολιτική κοινότητα συνευθύνης

Αν η πραγμάτωση της αυτονομίας καθενός αποτελεί το κοινό μας έργο, η θεμελιωδέστερη έννομη σχέση που μας συνδέει δεν είναι απλώς μια συμμετρική αμοιβαιότητα -σου δίνω για να μου δίνεις- αλλά μια σχέση *αλληλεγγύης*: υπηρετώ το καλό του άλλου επειδή αποτελεί μέρος του κοινού μας καλού. Είναι μια ειδική σχέση *πολιτικής φιλίας*, θεμελιωμένη στη χρησιμότητα του άλλου για τον κοινό σκοπό της συμβίωσης υπό δημόσιους κανόνες. Αυτό που συνέχει το οικουμενικό. Εμείς είναι μια αντίληψη του κοινού αγαθού, δηλαδή η ιδιότητα ακριβώς που καθιστά μια συμβίωση *πόλη*, πολιτική κοινότητα<sup>39</sup>. Για την οικουμενική πόλη οι αρχαίοι είχαν ήδη επινοήσει ένα όνομα: *Κοσμοπόλη*.

Η πολιτική μορφή της Κοσμοπόλης παραμένει πολυκεντρική. Οι επιτρεπτικοί κανόνες της καθιστούν τα κράτη δυνατά ως λειτουργικές μορφές της κοσμοπολιτικής συνέργειας και μαζί παρέχουν το κριτήριο επίκρισης των αποκλίσεων τους από τον κοινό σκοπό. Είναι το κανονιστικό σύμπαν μέσα στο οποίο πρόσωπα, πολίτες και διεθνείς θεσμοί αναγνωρίζονται ως φορείς εξουσιών, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.<sup>40</sup> Το κοσμοπολιτικό δίκαιο αντηχεί κάθε φορά που

<sup>37</sup> Βλ. Όσον αφορά λ.χ. τις κρατικές υποχρεώσεις για την προστασία του περιβάλλοντος βλ. United Nations General Assembly, “The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment,” Resolution 76/300, UN Doc. A/RES/76/300 (28 Ιουλίου 2022) και, παράλληλα ΕΔΔΑ, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland* [GC], αριθ. 53600/20 (9 Απριλίου 2024), ενώ όσον αφορά τη διαδικτυακή επικοινωνία και ιδίως την ελευθερία της έκφρασης στο πλαίσιο της βλ. United Nations Human Rights Council, “The Promotion, Protection and Enjoyment of Human Rights on the Internet,” Resolution 20/8, UN Doc. A/HRC/RES/20/8 (5 Ιουλίου 2012) και Resolution 32/13, UN Doc. A/HRC/RES/32/13 (1 Ιουλίου 2016) αλλά και ΕΔΔΑ, *Ahmet Yildirim v. Turkey*, αριθ. 3111/10 (18 Δεκεμβρίου 2012).

<sup>38</sup> Βλ. λ.χ. ιδίως τα άρθρα 1 παρ. 2 περ. β'-γ', 1Α, 1Β και 19 παρ. 3 του Ν. 3284/2004, «Περί κυρώσεως του Κώδικα της Ελληνικής Ιθαγένειας», όπως ισχύει. Σε διεθνές επίπεδο στο δικαίωμα δικαιωμάτων δίνουν υπόσταση ειδικότερων θετικών κανόνων σειρά διεθνών συμβάσεων, όπως λ.χ. το άρθρο 15 της Οικουμενικής Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το άρθρο 24 παρ. 3 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, τα άρθρα 7-8 της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, τα άρθρα 1 και 4 της Σύμβασης για τη Μείωση της Ανιθαγένειας, το άρθρο 34 της Σύμβασης για το Καθεστώς των Προσφύγων κ.α.

<sup>39</sup> Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1.1, 1253a157, και την ευθεία παραπομπή σε αυτό από τον Rawls. Σχετικά με την ιδέα της πολιτικής φιλίας και των πολιτών ως χρήσιμων φίλων μεταξύ τους βλ. *Ηθικά Νικομάχεια* 8.3, 1156a6–1156b5.

<sup>40</sup> Σε ανάλογη κατεύθυνση κινείται η θέση του Allot P., «*The Concept of International Law*», *European Journal of International Law* 10, 1999, Σ. 31–50, ο οποίος αντιλαμβάνεται το διεθνές δίκαιο ως τρόπο νομικής αυτοσυγκρότησης

εγείρεται μια αξίωση προς κάποιον ικανό να δεσμεύει και να δεσμεύεται. Η *communio originaria* της Κοσμοπόλης είναι ενεστώσα πραγματικότητα, όχι απλώς αφηρημένη πρακτική ιδέα του λόγου ή μια υπόθεση εργασίας των νομικών. Είναι η εσωτερική αναγκαιότητα όλων των νομικών πρακτικών μας.

Το κανονιστικό βάρος της οικουμενικότητας αυτής, ωστόσο, επιστρέφει σε καθεμιά και καθέναν ως προσωπική ευθύνη. Η ευθύνη αφορά τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούμε τους κανόνες, αποδεχόμαστε θεσμούς, αντιστεκόμαστε στις παραβιάσεις και ζητούμε από τους άλλους λόγο. Κατανέμεται ανάλογα με τις εξουσίες, τις δυνατότητες και τη θέση μας στις επιμέρους συνέργειες.<sup>41</sup> Εκδηλώνεται δε κατ' εξοχήν με τη συμμόρφωση στους κανόνες του δικαίου όσο και με την πολιτική αξίωση μεταβολής τους όταν η λειτουργία τους απομακρύνεται από τον σκοπό της κοινής αυτονομίας. Η κοινή επίγνωση αυτής της ευθύνης αποτελεί και την αφετηρία για την ανάδειξη της Κοσμοπόλης σε πολιτικό παράγοντα.

## 8.2. Η παγκόσμια κοινωνία των πολιτών

Στην εποχή του Ανθρωπόκainου, ιμπεριαλισμοί, διεθνείς συναλλαγές, μετανάστευση και τεχνολογία κατέστησαν τον πλανήτη έναν κοινό χώρο πραγματικής βιοτικής αλληλεξάρτησης. Από νωρίς ήδη διασυννοριακές κινητοποιήσεις απλών πολιτών ιδίως για ζητήματα διεθνούς νομιμότητας τροφοδοτούν συζητήσεις για την πολιτική σημασία μιας υπερεθνικής πολιτικής κοινότητας, της *διεθνούς κοινής γνώμης*, αρχικά, και, τις τελευταίες δεκαετίες, *παγκόσμιας κοινωνίας των πολιτών*.<sup>42</sup> Η κοινωνία αυτή σχηματοποιείται αποκεντρωμένα και αποσπασματικά, κάθε φορά που συντονιζόμαστε ή οργανωνόμαστε πέρα από τα σύνορα, επικαλούμενοι κοινό κανόνα για να επικρίνουμε άδικες συμπεριφορές ή να υποστηρίξουμε τα θύματά τους.

Σήμερα, διασυννοριακές οργανώσεις, δίκτυα νομικών, δημοσιογράφων, εργαζομένων και υπερασπιστών δικαιωμάτων, καθώς και προσωρινές συμπράξεις αλληλεγγύης, ενεργοποιούν τον κοινό δημόσιο χώρο της Κοσμοπόλης, κάνοντας δυναμική χρήση των αρχών και κανόνων που τον συγκροτούν ως ενεστώσα πολιτική και νομική συνθήκη.<sup>43</sup>

Όταν επικαλούνται αρχές του διεθνούς δικαίου, καταγράφουν παραβιάσεις ή οργανώνουν δημόσιες αποστολές αλληλεγγύης, οι φορείς αυτοί συμμετέχουν στη διάχυτη εφαρμογή του. Η επανάληψη τέτοιων ενεργημάτων διαμορφώνει προσδοκίες για το τι επιτρέπεται, τι απαγορεύεται και ποιος οφείλει να λογοδοτήσει. Ωστόσο, καθένας ενεργεί ως μέλος της Κοσμοπόλης ακόμη και ως απλός πολίτης της δικής του πολιτείας, προσανατολίζοντας την διεθνή στάση της μέσα από την άσκηση των πολιτικών του δικαιωμάτων.

---

της «διεθνούς κοινωνίας ολόκληρου του ανθρώπινου γένους» και τις εθνικές έννομες τάξεις ως μέρη του ενιαίου διεθνούς νομικού συστήματος.

<sup>41</sup> Σχετικά με την κοινή ευθύνη και την κατανομή της βλ. Young I. M., «*Responsibility and Global Justice: A Social Connection Model*», *Social Philosophy and Policy* 23/1, 2006, σ. 102-130.

<sup>42</sup> Ένας από τους πρώτους διεθνείς ακτιβιστές με αυτή την έννοια υπήρξε ο Bentham J., «*A Plan for an Universal and Perpetual Peace*». στο Bowring J., *The Works of Jeremy Bentham*, William Tait, Edinburgh, 1843, σ. 546–560. Από την αχανή βιβλιογραφία για τη παγκόσμια κοινωνία των πολιτών, βλ., ενδεικτικά, Anheier H/Glasius M./Kaldor M., επιμ., *Global Civil Society 2001*, Oxford University Press, Oxford, 2001)· Keane J., *Global Civil Society?*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

<sup>43</sup> Βλ. χαρακτηριστικά τα πρόσφατα εγχειρήματα ανθρωπιστικής συνδρομής στη Γάζα, United Nations, «[UN Experts Demand Safe Passage for Freedom Flotilla's Humanitarian Mission to Gaza](#)», 26 Απριλίου 2024.

Η σημερινή κρίση στον Περσικό Κόλπο φανερώνει αυτή τη διάχυτη κανονιστική δράση. Οι συγκρούσεις διεξάγονται ενώπιον παγκόσμιου κοινού. Εικόνες, μαρτυρίες, αναρτήσεις και βίντεο τεχνητής νοημοσύνης, όπως εκείνα με αισθητική LEGO, προτείνουν ανταγωνιστικές εκδοχές των γεγονότων και καλούν τους θεατές να αναγνωρίσουν παραβιάσεις, ευθύνες και όρια.<sup>44</sup> Η μεταστροφή πολιτικών ακροατηρίων επηρεάζει το κόστος των επίσημων θέσεων και τους όρους υπό τους οποίους οι κυβερνήσεις δικαιολογούν τις επιλογές τους.

Από εδώ πηγάζει και η αντοχή του διεθνούς δικαίου. Η δεσμευτικότητά του ανανεώνεται μέσα στις πρακτικές επίκλησης, εφαρμογής, κριτικής και αντίστασης που συγκροτούν τον κοινό νομικό μας κόσμο. Όλοι οι κανόνες του δικαίου διατηρούν τη δεσμευτικότητά τους επειδή τους χρησιμοποιούμε ως κοινό μέτρο και αναλαμβάνουμε, ανάλογα με τη θέση και τις δυνατότητές μας, την ευθύνη για τον κοινό κανονιστικό μας κόσμο. Μέσα στον κόσμο αυτό το διεθνές δίκαιο δεν χρειάζεται να μιμηθεί το κράτος για να είναι δίκαιο. Το εθνικό δίκαιο δεν μπορεί να κλειστεί στον εαυτό του χωρίς να χάσει τη βάση της δεσμευτικότητάς του. Και τα δύο υπάρχουν επειδή άνθρωποι και λαοί ζουν ήδη μέσα σε κοινό κανονιστικό ορίζοντα. Ο ορίζοντας αυτός είναι ατελής, άνισος, τραυματισμένος και συχνά ντύνει τη βία με μορφές δικαίου. Παραμένει, όμως, πραγματικός. Κάθε φορά που λέμε «αυτό είναι άδικο», «αυτό παραβιάζει δικαίωμα», «αυτό το κράτος οφείλει να λογοδοτήσει», «αυτή η πράξη πρέπει να δικαιολογηθεί», ενεργοποιούμε την ίδια κοσμοπολιτική συνθήκη. Ο κόσμος μας είναι ήδη, όσο εύθραυστα και αντιφατικά, ένας κοινός κόσμος δικαίου.

---

<sup>44</sup> Βλ. αντί άλλων Al Jazeera, [“‘Vengeance for All’: How Iran’s Lego Videos Won Narrative War against Trump”](#), 17 Απριλίου 2026.